

негативних ціннісних характеристиках). Нелінгвістичний і неперспективний контекст таких оцінок (а в ньому розглядається державотворча функція мови) є очевидним і, більш за все, визначається суб'єктивним розумінням державних пріоритетів.

Для визначення перспективи в сучасному глобалізованому світі українське суспільство, на наш погляд, має перейти від екстенсивної моделі свідомості до інтенсивної. Мовні проблеми, в такому випадку, переакцентуються з дискусії про значимість / незначимість персонального (групового, регіонального) внеску в історію літературної мови, прагненні переформатувати традицію використання норми (часто суб'єктивно-емоційну) та інші аналогічні питання – до реальних спроб об'єднати духовну енергію громадянського суспільства в сучасному світі: вдосконаленням національних термінологічних систем, функціональною вмотивованістю і динамічністю мови засобів масової інформації, присутністю національної мови в інтернет-просторі; адекватному вербальному відображенні процесів пізнання і творення українського соціуму. У такому випадку проблеми національної мови в сучасному українському суспільстві зміняться на перспективи.

¹Шевельов Юрій. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941). Стан і статус. – К., 1987; ²Чередниченко Олександр. Про мову і переклад. – К., 2007. – С.9; ³Франко, Іван: Твори: У 50т. – К.: Т. 27. –1981. – С. 595; ⁴Там само. – С. 144; ⁵Ілієвські Петар Хр. Початки писемності у слов'ян на Балканах і в Понті (найдавніші візантійсько-слов'янські торговельні і культурні паралелі) // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. Вип. XIII. – К., 2006. – с. 3-8.

В.Й.Горобець, канд. філол. наук

**ПРОБЛЕМИ ПОХОДЖЕННЯ І РОЗВИТКУ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
В ІСТОРИКО-ЛІНГВІСТИЧНИХ ПРАЦЯХ УНІВЕРСИТЕТУ
СВ. ВОЛОДИМИРА**

У статті з'ясується внесок у теорію походження і розвитку української мови вітчизняних вчених на основі лекційних курсів та публікацій у виданнях Київського

університету (від часу його заснування і впродовж першого десятиріччя XX ст.)

The author of the article is concerned with the assessment of the contribution of the Ukrainian linguists into the theory of the origin and development of the Ukrainian language as reflected in the publications done at Kyiv University (since the foundation of the University up to the beginning of the XXth century).

Від часу заснування Київського університету і впродовж XIX ст. – початку XX ст. на кафедрі російської словесності історико-філологічного факультету серед дисциплін гуманітарного циклу чільне місце посідала класична філологія та історія російської словесності, що включала й виклад порівняльної східнослов'янської діалектології у її витоках, і звичайно ж у межах наріч великоруської мови. Лінгвістичне джерелознавство, не без впливу Імператорської Академії наук пов'язувалося зі старослов'янською писемністю, а ще – з великою пошуковою роботою ентузіастів у монастирях на різних слов'янських теренах, що увінчалася створенням корпусу найважливіших пам'яток церковнослов'янською мовою і розвитком на їх основі вітчизняної палеографії та рукописної евристики.

Перший ректор університету М.О.Максимович докопувався природних витоків української мови з огляду на реальні факти, почерпнуті ним зі світських текстів, насамперед «Слова о полку Ігоревім», інших джерел, як і залучені етнокультурні свідчення у побуті українців, його яскравому фольклорі. Неординарний підхід до оцінки панівних славістичних поглядів у Європі, що стосувалися розвитку східнослов'янських мов від початків їх виокремлення, виявився досить далекосяжним у висновках, як і прогностичних передбаченнях вченого.

У студії під красномовною назвою «Критико-историческое исследование о русском языке» (ЖМНП 1838) М.О.Максимович уперше запропонував оригінальну родовідну схему походження слов'янських мов наперекір усталеній на Заході концепції Й.Добровського стосовно генетичної основи південно-східної та західної групи слов'янських мов. Заявлена М.О.Максимовичем бінарна схема складалася зі східної і західної груп та виокремленої в останній південної групи (до складу якої включено болгарську та сербську мови) і північної (де виділено польську і чеську мови). Східну групу мов репрезентують три слов'янські наріччя, які за своїм

розвитком, на думку М.О.Максимовича, мають право йменуватися самостійними мовами. Ідеться про південно-російське наріччя, власне «малоросійське», що, у свою чергу, розпадається, за автором, на два наріччя: українське і червоно руське (чи «галицьке»). За глибоким переконанням вченого, воно постало ще в Київську княжу добу. Заявлена концепція спростовувала догму про те, що українська мова являє собою природну суміш російської та польської мов (Греч М.І. та ін.) чи інший гібрид, який виник унаслідок змішування мови галичан із проторосійською мовою Київської Русі (про що зухвало запевняв Погодін М.П.).

М.О.Максимович безкомпромісно доводив старожитність витоків української мови з огляду на розвиток оригінальної писемності, культури, звичаїв народу, як і значні успіхи в друкарській справі упродовж XVI-XVII ст. Його невідступна послідовність виявляється у відомих працях «О Киевском Синописе» (Києв. Епарх. Ведомости, 1868, №9), «Новые письма к М.П.Погодину», «О старобытности малороссійского наречія» (День, 1863, №№*. 10, 15, 16), «Письма о князьях Острожских» (до княгині А.Д.Блудової – шостий і сьомий листи – Києв. Епарх. Ведомости, 1866, №9-10). Вчений проаналізував острозькі та старокиївські видання XVI-XVII ст., зокрема публікації «Апостола», Біблії, часословів, хронографів, а також пам'яток Луцького братства, свідчення літопису Григорія Грабянки.

Як доводять виявлені нами оригінальні рукописи XVIII ст. і автентичні копії у фамільному архіві Максимовичів, вчений надто дорожив честю своїх предків, які походили з давнього козацького роду і прах яких, за висловом М.О.Максимовича, «покоїться на кручах Києво-Печерського монастиря». Його прадід Василь Максимович, як свідчить гетьманський універсал 1734 р., у тяжкій битві за Крим «на Кодимѣ отъ неприятеля усѣченіемъ голови животь свой окончил» (Ун. Апост., 1734, арк. 1). А віднайдений живомовний текст «Духовницѣ» Михайла Лисохи (XVIII ст.) у його паперах доводить глибоке зацікавлення вченого народною мовою рукописного оригіналу¹.

Упродовж 1883-1888 рр. в університеті Св. Володимира викладав лінгвістичні курси екстраординарний професор кафедри російської словесності, один із кращих учнів Ф.Є.Корша і П.Ф.Фортунатова – Олексій Соболевський – особистість темпераментна і дещо скептична. Він був прискіпливим до фактів,

обережний і скупий на гіпотези. Непересічним відкриттям вченого, що відображене в докторській дисертації, згодом опублікованій під назвою «Очерки по истории русского языка» (Унив. изв. 1884) стало відкриття т. зв. «нового ґ» та подовження за певних умов давнього о в автохтонних руських пам'ятках, «що зумовило вияв ознак того наріччя, яке видається предком сучасної малоруської мови». У цьому зв'язку вчений проаналізував: «Добрилове Євангеліє» 1164 р., Галицьке Євангеліє 1266, В'їнській октоїх XII-XIII ст., Типографське Євангеліє №6 XII-XIII ст., Холмське Євангеліє XIII-XIV ст., Єрмолой Григоровича XII-XIII ст. та ін. першоджерела. Ці факти, на думку О.Соболевського, демонструють «замґчателное сходство съ данными современного малорусского нарґчїя». Водночас вчений тенденційно не вбачає київські спадкоємні традиції у подібних уживаннях, незважаючи на регулярність і поголовність нововиявленого явища у пам'ятках писемності, а також у діалектах, що лягли в основу староукраїнської мови: «Что касается до говора древних сґверянъ, занимавших южную Русь на востокъ отъ Днепра, то ихъ говоръ былъ предкомъ того говора, которымъ говорятъ теперь ихъ прямыя предки – великороссы [підкреслення наше – В.Г.], живущие в Черниговской, Курской и Орловской губерніях, и обѣ тожествѣ его съ тґмь нарґчїемъ, которое отразилось въ Добриловомъ Ев. и проч., кажется, не можетъ быть и рґчи»². Про реальні історичні межі Поліського наріччя у минулому скаже згодом В.Перетц, але досі, на наш погляд, не втратила своєї ваги думка О.Соболевського, що стосується зарахування частини карпатських говорів до Поліського наріччя, з огляду на історичні факти та мовні свідчення відповідного ареалу XIX ст.

З перемогою історично-філологічного методу в історіографії XIX ст. зароджується наукове джерелознавство, розвивається вітчизняна палеографія. Петро Владимиров, який заступив на кафедрі О.Соболевського в 1888 р., викладає курс вітчизняної палеографії. Опублікований ним «Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVIII ст. (К., 1890 р.) являє собою системний огляд пам'яток, передусім Київської доби, з посиланням на мовний їх аналіз з боку відомих славістів – О.Соболевського, Г.Ягича, А.Дювернуа, І.Срезневського та ін. Цей хронологічний опис з урахуванням україномовних пам'яток, біблійних перекладів з єврейської мови Святого Письма XVI ст., відображає важливий етап у розвитку лінгвістичного джерелознавства. У праці «Доктор

Франциск Скорина, его переводы, печатные издания и язык» (1888 р.) і в студії «Начало славянского и русского книгопечатания в XV-XVI веках» (К., 1894) вчений довів, що початки східнослов'янського книгодрукування варто пов'язувати не лише з віленськими і празькими виданнями Ф.Скорини 1517-1525р., але також із краківськими Феоля 1491 р.

Упродовж 1903-1914 р. завідувачем кафедри російської словесності обрано проф. Володимира Перетца, який викладає старослов'янську мову, а ще російську діалектологію з «малоросійською», як це було прийнято, власне, з українською. У ряді фундаментальних циклів під загальною назвою «Историко-литературные исследования и материалы» (ч. I-III, 1900 р.) на основі мовно-текстологічного аналізу давніх художніх пам'яток вчений послідовно виявляє латино-польські нашарування в українській літературній мові, а також простежує впливи україномовної поезії на лексикон і ритміку російської поезії XVIII ст.. Українська літературна мова перекладів (т. зв. «проста руська мова») буде виявлена на всю широчінь у подальших текстологічних обсерваціях Санкт-Петербурзького періоду («Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI-XVIII века. Л., 1926 р.).

Досі не втратило значення для істориків мови важливе теоретичне положення, викладене ним у «Конспекте лекций по русской диалектологии» (К., 1912 р.), де, зокрема, читаємо: «Итак – история языка, какой бы мы ни взяли – сводится к истории его наречий»³. В.Перетц домагається у слухачів «граничної точності» в записах і спостереженнях, процедури «мікроскопічних вислідів» з огляду на виняткову вагу живомовних матеріалів у саморозвитку форм і значень. Це далось взнаки в одному з розділів курсу, де йдеться про українські наріччя. Виділивши український говір як центральний з-посеред інших (західно-волинський, подільський, галицький, покутський, буковинський, лемківський), В.Перетц означив ареальні його межі з виходом на Дон, Кубань, Поволжя, а також Вороніжчину, що відповідало реалістичним висновкам К.Михальчука в його праці «Наречия, поднаречия и говоры Южной России...» (1876 р.). Стосовно витоків діалектного поділу української мови переконливою видається аргументація однієї з важливих тез: «Изучение современных малорусских говорюв приводит насъ к заключению об исконном делении малоруського наречия на северное

и южное поднаречия, а существование смешанных говоров указывает на продолжительные столкновения между южными и северными малоруссами, и в итоге – появленні южномалорусских говоров на территории северной, что особенно убедительно доказывают угорские русские и галицкие говоры, где севернорусских особенностей не могла смыть волна южно-малорусского влияния⁴. Не осмисленою на фактах писемних пам'яток досі залишається ще одна оригінальна конкретизація тези вченого, сповнена діалектики: «В XVIII в. еще процесс перехода о > і не был закончен даже в области украинского говора. Отсюда: говоры о > ю представляют собою нечто более архаичное, одну из ступеней в развитии диалектов малорусского языка. Если сюда добавим еще данные о местностях, где господствует северно-малорусский дифтонг, то увидим, что ранее (тут і далі підкреслення наше – В.Г.) область северно-малорусского поднаречия была шире и что оно сохранилось там, где оно было более изолировано»⁵.

Численні приклади, почерпнуті з віддалених регіонів, досить переконливі: заміна давніх подовжених голосних у мові Галицької Русі, у південній частині Марамороша: *муй, двур, дум, вечур, жунка, вюз, вул*. та в ряді сіл с.Росушна – *руздво, своєю* і поруч *ріс, гірка*, у районі містечка Хуста того ж комітату, *буйся, вуйна, туд*, с. Лучки під Мукачевом: *збудник, туд явором* і поруч *кінь*⁶.

Наведені факти збагачують уявлення живими свідченнями, переконуючи сучасних дослідників у потребах історичного підходу до моделювання системи говорів. Відомий дослідник літературних текстів, передусім староукраїнських пам'яток XVI-XVIII ст., завжди мав на оці мовну тканину твору. До того ж, не лише високий авторитет вченого, але й громадянська мужність спонукала підписатися під відомим зверненням когорти вчених Академії наук Росії до Кабінету міністрів «Об от мене стеснений малоруського слова (1905 р.). 1906 року в журналі «Киевская старина» В.Перетц опублікував промовисту статтю «К вопросу об учреждении украинских кафедр в университете», що не потребує витлумачення.

Після переїзду Володимира Перетца до С.-Петербурга у зв'язку з обранням на посаду академіка, читані ним університетські курси з церковнослов'янської мови та російської діалектології продовжував вести Володимир Розов, а Сергій Маслов – палеографію.

Упродовж 1859-1864 рр. на історико-філологічному факультеті Університету Св.Володимира працює Павло Житецький, перу якого належить серія історико-лінгвістичних праць, що заклали наукові підвалини курсу історії української літературної мови (Описание Пересопницкой рукописи XVI в.» – Труды 3-го Археологического съезда, К., 1876), Старинные воззрения русских людей на русский язык» - ж. Киевская старина, 1882, кн. 2, «Очерк литературной истории малорусского наречия (К., 1889 р.) та інші.

У періодичних виданнях Університету Св.Володимира (див. Унив.изв.) упродовж 1907-1913 рр. з'явилася низка основоположних праць, зокрема О.Назаревського «Язык Євангелія 1581 года в переводе В.Негалева» (Унив. изв., 1911, кн. 8, 11, 12), а ще знаменита публікація Володимира Розова «Значение грамот XIV и XV веков для истории малорусского языка» (Унив. изв., 1907, кн. 7). Пор. її продовження: «Исследование языка южнорусских грамот XIV и первой половины XV века (Там же, К., 1913, кн. 10-12). Ще в публічній лекції на здобуття звання приват-доцента Університету Св.Володимира, що зберігає дарчий автограф на ім.'я Дмитра Багалія і вийшла друком в 1907 р. в «Университетских извѣстіях (кн. 7), вчений звернув увагу на функціональне спрямування віднайдених ним грамот, світський аспект яких доповнюється якісно новим викладом, де писар видається вже не книжником, а звичайнісіньким грамотієм. Ці прогностичні міркування вже в ХХ ст.. підтвердилися в студіях із дипломатики⁶, зокрема польських архівістів, які доводять, що в штаті королівської канцелярії цієї доби перебувала понад чверть досвідчених руських писарів – вихідців із покрайніх територій, зокрема Галичини⁷. Щоправда, не все нам дотепер ясно про писарів молдавських грамот, як і творців документів із великокняжої Литовської канцелярії.

Високо оцінюючи сміливу гіпотезу О.Соболевського про з'яву нового **ѣ** у пам'ятках, які відображають галицько-волинський говір, В.Розов водночас стає на бік В.Антоновича, В.Буданова, М.Грушевського, М.Драгоманова і, зрештою, мовознавців – П.Житецького, Г.Ягича, О.Шахматова, В.Мочульського та ін. у визначенні мовних особливостей давньокиївського говору, що змушений був під натиском фактів визнати й О.Соболевський, кваліфікуючи згодом київський говір як «змішаний чи перехідний до малоруського». Найбільш достовірний розв'язок проблеми Володимир Розов закріпив у нових поглядах О.Шахматова, який

зарахував київський говір до північно-малоруських говорів, перехідних до південно-великоруських, що ними й досі розмовляє населення у Київській губернії. Спростовуючи запальні випадки А.Кримського супроти О.Соболевського, Володимир Розов доводить, що витлумачення нового **ѣ** в О.Соболевського цілком узгоджується з історією розвитку малоруської мови. Визнати нищівні узагальнення А.Кримського означає вилучити названі західноруські пам'ятки з корпусу малоруських джерел, що тільки зашкодить справі, адже й так у малоруській писемності непомірно бракує пам'яток цього періоду. Вирізняючи з-посеред грамот XIV-XV ст. білоруські, малоруські та змішаного типу, Володимир Розов виявляє найчисленніші факти уживання нового **ѣ** саме у малоруській групі пам'яток: «У галицько-волинській купчі 1378 р. читаємо: *оумышлѣнькѣмъ, оуспѣнькѣ, блгвлѣнькѣмъ, торгувлѣ, Федут, Нестюръ, грошовъ, по божюмъ нарожѣньє.* У жалуваній грамоті князя Опольського 1378 року знаходимо: *оумышлѣньнѣмъ, княжѣньнѣа, по божьюмъ нарожѣньѣ, сѣмъдесѣтъ, кракувскии.* У галицькій грамоті 1398 року читаємо: *гѣрко, чтюнь, своюмъ, на своюмъ, на своєюу.* У галицькій купчі 1371 року: *истворѣнькѣмъ, полѣпиѣнькѣ, Пѣтръ*». Загалом, у зазначених грамотах виявлено близько 60 випадків уживання нового [ѣ],[у],[ю] і навіть[и] замість давніх [e] іа [o] у позиції перед випадним зредукованим. «Я думаю, – продовжує автор, – що все сказане переконливо засвідчує той факт, що малоруські грамоти всупереч поглядам А.Кримського, поза сумнівом, відображають систематичне уживання нового **ѣ**, загалом потверджуючи блискучу гіпотезу Соболевського. Окрім того, зважаючи на походження грамот, виявляємо, що це **ѣ** не є виключно галицьким явищем. Воно поширене було на всій території південної Русі (в тексті – «Южной Россії» – В.Г.), враховуючи Чернігів та Сіверщину»⁸.

Отже, відкриття грамот XIV-XV ст. Володимиром Розовим поставило крапку в дискусії так переконливо, толерантно закритій їх видавцем в 1907 р., що подав недвозначний фактологічний їх мовний аналіз в ареальному аспекті.

1907 р. в «Записках українського наукового товариства в Києві» опублікував одну з перших своїх наукових розвідок вихованець Університету Св.Володимира Іван Огієнко – «Огляд українського язикознавства», в якій викладає зміст українознавчих студій В.Перетца, А.Лободи, М.Петрова. В університеті завершує І.Огієнко кандидатську дисертацію на тему: «Ключ розуміння

Іоанікія Галятовського». Отримує рекомендацію факультету про залишення на кафедрі, проте ректорат зрештою відповідає на це відмовою. 1915 року І.Огієнко стає приват-доцентом кафедри російської мови та літератури Університету Св.Володимира. Цього ж року виходить у світ його ґрунтовна монографія-рецензія «Иноземные элементы в русском языке» (К., 1915), де вчений вносить істотні корективи до сенсаційної праці російського мовознавця М.Смирнова «Западное влияние на русский язык в Петровскую эпоху» (СПб., 1910).

Уперше на конкретних фактах Іван Огієнко рішуче заявив про доцільність враховувати українське мовне посередництво у запозиченнях із європейських мов у російській літературній мові важливого історичного періоду. Доданий автором словник з виявленими першими фіксаціями в українських пам'ятках XVI-XVII ст. змушує переглянути допущені М.Смирновим похибки та міркування про прямі запозичення іншомовних слів у російській мові⁹.

На жаль, подальші соціальні катаклізми перервали творчу діяльність І.Огієнка в Університеті Св.Володимира, але невсипущий запал не зникав і на інших теренах, куди закидала його доля. Аналіз живомовних стародруків XVI-XVII ст. з огляду на витоки української орфографії, пунктуації, наголосу, усталених слівформ і слововживання, а також етимології, всюди ясніє через виважені факти, лаконічний виклад, а ще розкутий стиль.

Навіть фрагментарні штрихи із творчої біографії видатних фундаторів вітчизняної науки XIX ст. засвідчують той факт, що імператорський Університет Св.Володимира від часу свого заснування став осередком інтелектуальних сил у царині словесності, де розгорталися складні дискусії довкола витоків і розвитку української мови, закладалися основи пізнання її глибинних еволюційних процесів, лінгвістичного джерелознавства, палеографії, зв'язків з іншими слов'янськими мовами. Немає сумніву в тому, що всі плідні здобутки когорти вчених-викладачів і тих, хто прилучався до них через публікації в університетських виданнях, так чи інакше пов'язувалися із традиціями безкомпромісності в пошуках істини, закладеними першим ректором М.О.Максимовичем.

⁹Горобець В.Й. Рукописи XVIII століття у фамільному архіві М.Максимовича. // Актуальні проблеми української лінгвістики. Теорія і

практика. – К., 2001. Вип. IV. – С. 39-40; ²Соболевский А. Очерки по истории русского языка. – К., 1888. – С. 47; ³Перетц В. Конспект лекцій по русской диалектології. – К., 1912. – С. 18; ⁴Там само. – С. 82; ⁵Там само. – С. 68; ⁶Там само; ⁷Sulkowska-Kurasiowa Irena. Polska Kancelaria Krolewska w latach 1446-1506. - Wrocław – Warszawa – Kraków, 1967. - S. 26-43; ⁸Розов В. Значение грамот XIV и XV веков для истории малорусского языка. – К., 1907. – С. 20; ⁹Огиенко И.И. Иноземные элементы в русаком языкѣ. История проникновения заимствованных слов в русском языкѣ. – К., 1915. – С. 70-73.

Список умовних скорочень

ЖМНП 1838 – Журнал Министерства народного просвещения, 1838, № 3.

Ун. Ап., 1734 – Універсал гетьмана Данила Апостола. Автентична копія XVIII ст.. зберігається в Інституті рукопису НБУ ім. В.І.Вернадського – ф. XXXII, спр. 435.

Унив. изв. 1883 – Университетские известія. – К., 1883.

О.І. Хом'як, канд. філол. наук

ЛІНГВІСТИЧНІ ІДЕЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОРІВНЯЛЬНИХ ЗВОРОТІВ ЯК МЕХАНІЗМУ МОДЕЛЮВАННЯ Й ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ХУДОЖНЬОГО СВІТУ

Обґрунтовуються принципи та критерії системності лінгвостилістичного аналізу художнього тексту в аспекті дослідження авторської картини світу. З'ясовуються основи творення образності, що виникає в результаті мовного зіставлення і контрасту явищ та понять, а також семантичного розгортання лексем-складників.

In this article it is analysed major principles and criteria of systematic research of author's language model of the world. It is clarified main means of imaginary creation based on comparison and semantic meaning of lexeme items.

Лінгвостилістичний аналіз творів художньої літератури передбачає інтерпретацію їх як авторської вербалізованої свідомості, де текстові репрезентації змодельовано відповідно до світогляду та мовної картини світу. Такий аналіз дозволяє встановити художню і